

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**ГНАТЕНКО К. В.,**

кандидат юридичних наук,
головний спеціаліст відділу
організаційного забезпечення
та контролю у сфері нотаріату
управління з питань нотаріату
(Головне територіальне управління
юстиції у Харківській області)

УДК 349.3**ЩОДО ПИТАННЯ ПРИНЦИПІВ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

У статті на основі теорії права, теорії соціального забезпечення, чинного законодавства та думок науковців сформульовано поняття й виокремлено основні принципи соціального забезпечення, названо характерні ознаки цих керівних засад. Зроблено висновок, що принципи соціального забезпечення повинні відображати особливість і сутність інституту соціального забезпечення, відповідати сучасним політико-правовим умовам і напрямам державної політики реформування соціальної сфери, а також міжнародним стандартам.

Ключові слова: соціальне забезпечення, населення, принципи, національне законодавство, міжнародні стандарти.

В статье на основе теории права, теории социального обеспечения, действующего законодательства и мнений ученых сформулировано понятие и выделены основные принципы социального обеспечения, указаны характерные признаки. Сделан вывод, что принципы социального обеспечения должны отражать особенности и сущность института социального обеспечения, отвечать современным политико-правовым условиям и направлениям государственной политики реформирования социальной сферы, а также международным стандартам.

Ключевые слова: социальное обеспечение, население, принципы, национальное законодательство, международные стандарты.

In the article on the basis of the theory of law, the theory of social security, the current legislation and the opinions of scientists formulated the concept and identified the basic principles of social security, called the characteristic features of these guiding principles. It is concluded that the principles of social security should reflect the peculiarity and essence of the institution of social security, meet the current political and legal conditions and directions of the state policy of reforming the social sphere, as well as international standards.

Key words: social security, population, principles, national legislation, international standards.

Вступ. В Україні як соціальної, правовій державі людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави та

її органів. Зазначені конституційні положення розвинуті в розділі II Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина». Право на соціальне забезпечення захищено до основоположних прав і свобод. Це право є одним із природних прав людини, що зумовлене ходом розвитку людини в суспільстві, визнане світовим співтовариством і закріплене в таких міжнародно-правових актах, як Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, Європейська соціальна хартія (переглянута).

Як зазначає І. Хомич, соціальне забезпечення населення є невід'ємним елементом системи прав і свобод людини та громадянина демократичної правової держави, якою, відповідно до Конституції, є й Україна. Однак проголошені, але не реалізовані на практиці права, зокрема право на соціальне забезпечення, віддаляє державу від спрямованого курсу демократичних перетворень і суспільного добробуту. Тому для ефективної й дієвої реалізації права на соціальне забезпечення населення держава встановлює систему принципів, на основі якої ґрунтується соціальне забезпечення. Ці принципи визначають засади правового регулювання та реалізації цього права [1, с. 182]. Вони відіграють важливу роль у становленні й розвитку соціального забезпечення: а) слугують засадами об'єднання окремих правових норм у єдину логічну систему; б) дають змогу вирізнити специфічні ознаки відповідної галузі; в) дають можливість ретельно і змістовно усвідомити смисл конкретної норми, що стосується соціального забезпечення, й визначити загальну спрямованість і головні тенденції його розвитку; г) допомагають правильно розуміти сутність законодавства про соціальне забезпечення та його взаємозв'язок з економікою, соціальною політикою держави, правосвідомістю громадян; д) є підґрунтям для здійснення тлумачення правових норм, особливо у випадках, коли нормативні акти містять протиріччя [2, с. 40].

Проблемі дослідження принципів соціального забезпечення населення України присвячено низку праць таких авторів, як В. Андрєєв, Н. Болотіна, Г. Гончарова, С. Прилипка, І. Сирота, Б. Сташків, І. Хомич, О. Ярошенко та ін.

Постановка завдання. Мета статті полягає в тому, щоб на основі теорії права, теорії соціального забезпечення, чинного законодавства й думок науковців щодо цієї проблематики сформулювати поняття та виокремити основні принципи соціального забезпечення, вказати на їх характерні ознаки.

Результати дослідження. Для визначення поняття й системи принципів соціального забезпечення необхідно насамперед з'ясувати значення терміна «принцип». Розглядувана дефініція походить від латинської «*principium*» [3, с. 21], що означає «початок», «першооснова», «первинність». Із давніх-давен принцип уважався підвалиною, фундаментом будь-якої соціальної системи (у тому числі й правової), вимоги якого поширювалися на всі явища, що належали до неї. Ще за античності зверталась увага на те, що принцип є найважливішою частиною всього (*principium est potissima pars cuiusque rei*) [4, с. 222]. У середині XIX ст. П. Прудон наголошував, що «принципи взагалі є душею історії. Будь-який предмет має свою ідею, а отже, і свій принцип, і свій закон; будь-яке явище відповідає якійсь ідеї; ніщо не відбувається у світі, не виражаючи якоїсь ідеї, – все це є аксіомою новітньої філософії... На принципах ґрунтуються й усе життя народів, і все моральне значення їхнього побуту; через певні принципи здійснюються державні перевороти, вмирають і відроджуються спільноти» [5, с. 5].

У наукових джерелах принципи характеризуються як найбільш загальні вимоги до суспільних відносин і їх учасників, а також як вихідні керівні засади, відповідні установки, котрі відбивають сутність права й впливають з ідей справедливості та свободи, а також окреслюють загальну спрямованість і найістотніші риси чинної правової системи. Вони не визначають конкретних прав та обов'язків і не завжди забезпечені конкретними законодавчими санкціями, вони є узагальненим відображенням змісту всієї галузі права, забезпечують єдність процесу його становлення, реалізації, охорони та вказують на тенденцію розвитку певної галузі в майбутньому. Поняття «принцип» використовується у 3 значеннях: (а) як основне початкове положення якої-небудь наукової системи, теорії, іде-

ологічного напрямку; (б) як особливість, що лежить в основі створення або здійснення чогонебудь, (в) як переконання, правило, якими керується хто-небудь у своїх діях, поведінці, житті [6, с. 656].

Принципи права соціального забезпечення чітко не визначені ні в Конституції України (Основний Закон лише закріплює загальні принципи, зокрема рівність, усезагальність та обов'язковість, державне гарантування у сфері соціального забезпечення, достатній рівень), ні в спеціальному законодавстві. Хоча законодавчо визначено принципи, які покладено в основу окремих форм соціального забезпечення. Так, основним законодавчим актом у сфері соціального страхування є Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування [7], якими визначено такі принципи загальнообов'язкового державного соціального страхування: (1) законодавчого визначення умов і порядку здійснення загальнообов'язкового державного соціального страхування; (2) обов'язковості страхування осіб, які працюють на умовах трудового договору (контракту) та інших підставах, передбачених законодавством про працю, й осіб, які забезпечують себе роботою самостійно (члени творчих спілок, творчі працівники, які не є членами творчих спілок), громадян-суб'єктів підприємницької діяльності; (3) надання права отримання виплат за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням особам, зайнятим підприємницькою, творчою діяльністю тощо; (4) обов'язковості фінансування страховими фондами (установами) витрат, пов'язаних із наданням матеріального забезпечення та соціальних послуг, у обсягах, передбачених законами з окремих видів загальнообов'язкового соціального страхування; (5) солідарності й субсидування; (6) державних гарантій реалізації застрахованими громадянами своїх прав; (7) забезпечення рівня життя, не нижчого за прожитковий мінімум, установлений законом, шляхом надання пенсій, інших видів соціальних виплат і допомоги, які є основним джерелом існування, тощо.

Що ж до визначення поняття «принципи соціального забезпечення», виокремлення їх характерних ознак, класифікації в наукових джерелах, то вченими-правознавцями пропонуються різноманітні дефініції досліджуваної категорії, які хоча й відрізняються за своїм тлумаченням, однак є тотожними за змістом. Як зазначає Т. Гарасимів, ці принципи становлять основні ідеї, що виражають об'єктивні закономірності й визначають науково обґрунтовані напрями розвитку правової галузі [8, с. 46]. С. Прилипко й Г. Гончарова принципи права соціального забезпечення розглядають як основні керівні положення (ідеї), що віддзеркалюють сутність, найважливіші особливості й ознаки, загальну спрямованість норм права соціального забезпечення, а також стратегічні напрями соціальної політики держави в реалізації соціально-економічних прав і свобод людини [9, с. 143]. У свою чергу, І. Сирота принципи правового регулювання соціального забезпечення визначає як основні ідеї, вихідні начала, положення, відображені в самих правових актах, що регулюють соціальне забезпечення. Вони визначають сутність і напрям розвитку правових норм у конкретній сфері суспільних відносин [10, с. 70]. Деякі науковці принципи права соціального забезпечення розуміють як основоположні ідеї, керівні начала, що характеризують єдність та основні тенденції розвитку правових норм, які регулюють цю сферу суспільних відносин. Вони відображають об'єктивно сформовані закономірності розвитку суспільства, впливають зі змісту соціальної політики держави й містять узагальнену характеристику цієї галузі права. Важливо підкреслити, що правові принципи фіксують сутність галузі не в «статичці», а вказують напрями її подальшого розвитку [11, с. 35]. Характерною особливістю цього визначення є те, що автор виводить сферу дії принципів права соціального за межі цієї галузі права, зазначає про взаємний вплив принципів і соціальної політики держави, а також справедливо підкреслює динамічність принципів права соціального забезпечення.

Проаналізувавши погляди науковців щодо досліджуваної проблематики, вважаємо принципи соціального забезпечення доцільно розглядати як основоположні ідеї, керівні положення й основні начала, що засновані на міжнародних стандартах у галузі соціальної політики та закріплені в нормах національного законодавства, які втілюють науково обґрунтовані розробки й ідеологічно закріплені концепції в галузі соціального забезпечення та сприяють

більш ефективному й соціально справедливому розподілу державних коштів і коштів недержавних соціальних фондів між громадянами, котрі в установленому законом порядку набувають право на отримання соціального забезпечення в одній або декількох формах.

До характерних рис принципів соціального забезпечення варто зарахувати такі: (1) засновані на міжнародних стандартах у галузі соціальної політики; (2) сприяють більш ефективному та соціально справедливому розподілу державних коштів і коштів недержавних соціальних фондів; (3) визначають засади державної соціальної політики; (4) відображають засадничі ідеї, керівні положення й основні начала інституту соціального забезпечення, втілені в змісті правовідносин, які виникають у процесі реалізації прав громадян на соціальне забезпечення; (5) утілюють науково обґрунтовані розробки та ідеологічно закріплені концепції [1, с. 185].

Щодо класифікації принципів соціального забезпечення, то досить слушною є позиція Н. Болотіної, яка принципи соціального захисту поділяє на змістовні та формальні. До перших зараховує такі: (1) загальність соціального захисту; (2) усебічність (універсальність) соціального захисту; (3) рівність прав і можливостей і заборону дискримінації; (4) диференціацію умов і рівня соціального захисту; (5) наукову й економічну обґрунтованість соціальних стандартів; (6) незменшуваність змісту й обсягу соціальних виплат і послуг із прийняттям нових законів; (7) державну гарантованість установлених прав у сфері соціального захисту; до других – такі: (1) збереження прав у галузі соціального захисту; (2) захист законних сподівань; (3) юридичної ясності; (4) реальності проголошених прав; (5) судового захисту права людини на соціальний захист [12, с. 130]. Із викладеного можемо зробити висновок: змістові принципи становлять основу соціального захисту й містять певні вимоги до змісту соціальних прав, а характер формальних принципів проявляється у визначенні ефективного механізму забезпечення відповідних соціальних прав і їх захисту.

Цікавим також є підхід інших науковців, які вирізняють такі види принципів соціального забезпечення, як (1) соціальна справедливість; (2) правові гарантії; (3) соціальні гарантії (доступність освіти, житла, свобода вибору професії); (4) усебічність (охопленість соціальними, економічними та правовими гарантіями всього населення, незалежно від рівня прибутків, зайнятості й інших соціальних характеристик); (5) соціальне партнерство й солідарність усіх прошарків суспільства; (6) диференційований підхід до різних соціально-демографічних груп і прошарків населення [13, с. 4].

На переконання Б. Сташківа, принципи права соціального забезпечення варто розглядати як обумовлені природними правами людини основні положення, що слугують орієнтирами у правовому регулюванні суспільних відносин у сфері соціального забезпечення фізичних осіб, визначають сутність, зміст і механізм функціонування цієї галузі права. Науковець більш комплексно підходить до дослідження принципів соціального захисту, він сформував власний перелік відповідних принципів, до яких зарахував такі: а) принцип законодавчого визначення умов і порядку здійснення соціального забезпечення; б) принцип урахування вимог норм міжнародних договорів України у сфері соціального забезпечення; в) принцип суспільної доцільності соціального забезпечення відповідно до соціальних ризиків; г) принцип загальності права на соціальне забезпечення; д) принцип універсальності, диференціації та розмаїття видів соціального забезпечення; е) принцип забезпечення рівня життя, не нижчого за прожитковий мінімум, установлений законом; є) принцип незменшуваності змісту й обсягу соціальних виплат і послуг із прийняттям нових законів; ж) принцип безповоротності виплачених грошових сум [14, с. 120]. Уважаємо, що цей перелік принципів соціального забезпечення є найбільш змістовним і повним, через нього проявляються особливості такого забезпечення та його характер.

Досліджуючи думки вчених щодо вказаної проблематики, варто зазначити, що перелічені ними принципи лежать в основі соціального захисту різних категорій громадян: малозабезпечених, осіб похилого віку, інвалідів, жінок, окремих груп населення за сферами діяльності тощо, а також поширюються на всю систему соціального захисту незалежно від його форм і видів, тобто вказані принципи мають універсальний характер.

Важливу роль у законодавчому забезпеченні принципів соціального забезпечення відіграють міжнародні акти. Серед ратифікованих Україною доцільно виділити такі правові документи, які визначають міжнародні стандарти у сфері соціального забезпечення, як Загальна декларація прав людини ООН, Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права, Конвенція про захист прав людини і основоположні свободи, Європейська соціальна хартія, Європейський кодекс соціального забезпечення тощо. Аналіз міжнародних правових актів дає змогу зробити висновок про наявність таких принципів соціального забезпечення: (а) усезагальність права на соціальне забезпечення; (б) покриття видатків на соціальне забезпечення за рахунок коштів національних і міжнародних соціальних фондів; (в) субсидування соціального забезпечення органами державної влади, якщо таке страхування є додатковим, здійснюється нагляд з боку органів державної влади або, відповідно до визначених норм, застосовується спільно роботодавцями та працівниками; (г) достатність соціального забезпечення, зокрема встановлення розмірів соціальних виплат і допомог на рівні, який забезпечує нормальне харчування, одяг, житло та інші умови життя; (д) усебічність соціального забезпечення; (е) охоплення тієї частини осіб, заробіток яких не перевищує заробітку кваліфікованого робітника чоловічої статі.

На наш погляд, на законодавчому рівні з урахуванням міжнародних стандартів доцільно закріпити такий перелік принципів соціального забезпечення: (а) усебічність (універсальність) соціального забезпечення; (б) рівність прав і можливостей, заборона дискримінації; (в) соціальна справедливість; (г) єдність і диференціація в соціальному забезпеченні населення України; (д) цільове ефективне використання коштів державних і недержавних соціальних фондів; (е) незменшуваність змісту й обсягу соціальних виплат і послуг; (ж) державна гарантованість установлених прав у сфері соціального забезпечення; (з) солідарність і субсидування в соціальному забезпеченні; (и) прозорість, своєчасність і повнота соціального забезпечення населення; (к) забезпечення рівня життя, не нижчого за прожитковий мінімум, установлений законом; (л) урахування вимог норм міжнародних договорів України у сфері соціального забезпечення.

Висновки. На підставі вищевикладеного можемо резюмувати таке:

1. Принципи соціального забезпечення повинні насамперед відображати особливість і сутність інституту соціального забезпечення, відповідати сучасним політико-правовим умовам і напрямам державної політики реформування соціальної сфери, а також міжнародним стандартам.

2. Принципи соціального забезпечення – це основоположні ідеї, керівні положення й основні начала, що засновані на міжнародних стандартах у галузі соціальної політики та закріплені в нормах національного законодавства, які втілюють науково обґрунтовані розробки й ідеологічно закріплені концепції в галузі соціального забезпечення, сприяють більш ефективному соціально справедливому розподілу державних коштів і коштів недержавних соціальних фондів між громадянами, котрі в установленому законом порядку набувають право на отримання соціального забезпечення в одній або декількох формах.

До характерних рис принципів соціального забезпечення варто зарахувати такі: (1) засновані на міжнародних стандартах у галузі соціальної політики; (2) сприяють більш ефективному та соціально справедливому розподілу державних коштів і коштів недержавних соціальних фондів; (3) визначають засади державної соціальної політики; (4) відображають засадничі ідеї, керівні положення й основні начала інституту соціального забезпечення, втілені в змісті правовідносин, які виникають у процесі реалізації прав громадян на соціальне забезпечення; (5) утілюють науково обґрунтовані розробки та ідеологічно закріплені концепції.

3. З урахуванням міжнародних стандартів на законодавчому рівні доцільно закріпити такий перелік принципів соціального забезпечення: (а) усебічність (універсальність) соціального забезпечення; (б) рівність прав і можливостей, заборона дискримінації; (в) соціальна справедливість; (г) єдність і диференціація в соціальному забезпеченні населення України; (д) цільове ефективне використання коштів державних і недержавних соціальних

фондів; (д) незменшуваність змісту й обсягу соціальних виплат і послуг; (е) державна гарантованість установлених прав у сфері соціального забезпечення; (є) солідарність і субсидування в соціальному забезпеченні; (ж) прозорість, своєчасність і повнота соціального забезпечення населення; (з) забезпечення рівня життя, не нижчого за прожитковий мінімум, установлений законом; (и) урахування вимог норм міжнародних договорів України у сфері соціального забезпечення.

Список використаних джерел:

1. Хомич І. Поняття і система принципів соціального забезпечення населення України. Публічне право. 2013. № 3 (11). С. 182–189.
2. Гончаров В.О. Соціальне обслуговування як організаційно-правова форма соціального забезпечення: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 / ІДП НАН України. Київ, 2011. 199 с.
3. Фулей Т.І. Принципи права: загальнотеоретична характеристика. Проблеми права на зламі тисячоліть: матеріали Міжнар. наук. конф. Дніпропетровськ: Вид. ІМА-прес, 2001. С. 21–23.
4. Теория государства и права / под ред. В.К. Бабаева. Москва: Юристъ, 1999. 592 с.
5. Прудон П.Ж. Война и мир: исследование о принципе и содержании международного права. Москва: Изд. А. Черенина, 1864. 304 с.
6. Тлумачний словник української мови / за ред. В.С. Калашника. Харків: Прапор, 2003. 992 с.
7. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 14.01.1998 № 16/98-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 23. Ст. 121.
8. Гарасимів Т.З. Принципи права соціального забезпечення України: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.05. Львів, 2001. 158 с.
9. Право соціального забезпечення в Україні: підручник / за заг. ред. С.М. Прилипка, О.М. Ярошенка. Київ: ФІНН, 2009. 434 с.
10. Сирота І.М. Право социального обеспечения в Украине: учебник. Киев: Одиссей, 2004. 384 с.
11. Доброхотова Е.Н., Филиппова М.В., Янтураева М.А. Советское право социального обеспечения. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1992. 144 с.
12. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні: монографія. Київ: Знання, 2005. 324 с.
13. Толочко В.М., Должнікова О.М. Соціальний захист працівників фармацевтичної галузі: методичні рекомендації. Харків: Вид-во НФаУ, 2009. 36 с.
14. Сташків Б.І. Теорія права соціального забезпечення: навчальний посібник. Київ: Знання, 2005. 405 с.

